

Історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів

Ю. П. Присяжнюк

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО РОСІЇ У XVIII ст.

На основі аналізу культурних відмінностей, внутрішнього політичного становища, а також процесів, що відбувалися на європейському континенті протягом XVIII ст. у цілому, обґрунтовано історичні передумови переселення інтелектуалів України до Росії, яке мало значні, нерідко доленосні наслідки для обох країн.

Ключові слова: культурні відмінності, Україна, Росія, інтелектуали, церковні діячі, еміграція

Наукова література, присвячена інтелектуальній міграції українців до Росії у XVIII ст., є незначною. Як зазначав напередодні Першої світової війни один із кращих знавців цієї проблеми К. Харлампович, «за такої багатогранної діяльності південнорусів у північно-східній Росії, питання про малоросійський церковний вплив на Великоросію в усій його широті, глибині й історичному значенні дотепер не поставлене в нашій літературі» [1, 3]. Додамо: протягом XX ст. «перетікання» значних мас українців просторами «неогорненої країни» триватиме, що ще більше актуалізує тему пропонованої розвідки.

Переважаюча частина українських і західних істориків вивчають проблему в контексті інкорпорації козацької України до складу імперії [див.: 2]. О. Субтельний, звертаючи увагу на діяльність Ф. Прокоповича і С. Яворського, наголошує на «поглиннанні української церкви імперським духовним істеблїшментом». На його думку, у питанні вибору, кому служити, ці діячі світила повелися так, що їй «не вишувало нічого доброго» [3, 177; 4, 382]. Л. Винар додає до них В. Ясинського, який, навпаки, відмовлявся бути ставлеником Москви, проте, зумів протриматися на посаді мітрополита 17 років (1690–1707). Ще він згадує про Й. Кроковського, котрого, за наказом Петра I, насильно привезли до Глухова й долучили до проголошення анафемі Мазепі (пізніше він загадково помер у Твері).

Ширше формулює проблему літератор М. Слабошпицький, який зазначає: «Якщо ми хочемо знати, звідки бралася російська аристократія... – вивчаймо життєвий шлях князя Безбородька, або... генеалогічне дерево генерал-фельдмаршалів графа Гудовича й князя Паскевича. Чи обох графів Розумовських. Чи графа Милорадовича. Чи графа Завадовського. Чи графа Сперанського. Усі вони... з української шляхти й самі це стверджували» [5, 179].

Російські історики, зокрема й сучасні (В. Житков, К. Соколов та ін.), схильні згадувати про інтелектуалів із Малоросії без будь-якого серйозного аналізу [див.: 6]. Нерідко факт інтелектуальної міграції українців (також білорусів) подають як «кадрову ротацію» у межах

єдиного «руського мира» або ігнорують його зовсім [7, 333; 8, 196–198]. Цей підхід отримав значний імпульс ще в радянській історіографії, де наголос було зроблено на «возз'єднанні навіки» [9, 120–123].

Метою статті є наукове обґрунтування передумов численного «працевлаштування» українців-інтелектуалів в Росії протягом XVIII ст., що суттєво позначилося на подальшій історичній долі двох країн. Автор пропонує аналізувати проблему в трьох аспектах: внутрішнє становище в Росії, обставини, які сформувалися в Україні, нарешті, загальні тенденції політичного життя Європи, зокрема її східної частини.

Повернувшись із Європи, де він багато чого побачив і запозичив, московський цар Петро почав, небачені для своєї країни, перетворення. Вони торкалися зовнішнього вигляду, сімейного життя, форм дозвілля московської людності. Ці нововведення не подобалися більшості народу. Вони суперечили звичаям і викликали досить потужний спротив усіх верств населення. Поширювалися чутки, що цар не справжній, його підмінили «мучителем» та «антихристом». Однак сам «європеїзований» монарх не переймався цими настроями, думав, що все те невдоволення від невігластва. Лише жорсткість та жорстокість Петра I (про його персональну участь у катуваннях підданих писав англійський мандрівник Барклай) гарантували певний успіх перетворень [10, 2–4]. Тобто, на ментальному рівні між реформатором та «жертвами реформ» великої різниці не було. І справа, вочевидь, не в якійсь особливій жорстокості росіян, просто в них ця риса набагато своєрідніше була вмонтована в той тип культури, який чужинці окреслювали традицією «уярмлювати людей і цілі країни в неволку, неначе рабів» [11, 233].

Як ніхто раніше з попередників, Петро I турбувався про залучення до Росії чужоземців. За кордоном, де тільки можна було, шукали й вербували знайомих і корисних людей. У підвладній Україні ця практика набула особливо широких масштабів, тому переселенців до Петербурга, Москви, Архангельська та інших російських міст обчислювали тисячами.

Відтак, швидка трансформація «азійської» Московії на «європейську» Росію стала однією з головних передумов інтелектуальної еміграції освічених українців до цієї країни. Вона розпочалася раніше, у XVII ст., тоді ж сформувалася ще одна традиція – втручатися в справи України, використовуючи для цього її «внутрішні чвари» [12, 160].

Значне місце в процедурі «вербування кадрів» протягом XVIII ст. мали періодичні візити російських можновладців до України. Місцевих талановитих людей часто зваблювали «щорічними подарунками... та найщедрішими обіцянками» [11, 232]. Початок цьому поклало кількаразове перебування Петра I в Україні. У 1744 р. Київ відвідала Єлизавета I.

Масштабнішим був візит до «матері міст руських» Катерини II. У Києві вона перебувала з 29 січня до 22 квітня 1787 р. Окрім інших справ, не забула про посилення своїх політичних позицій у такому ще «неспокійному краї». За день до свого відплиття Дніпром, заходила роздавати нагороди та чини своїм вірогідним: граф І. Безбородько став генерал-майором, Г. Іваненко – дійсним статським радником, В. Кочубей – статським радником [12, 48–50].

Варто зазначити, що ставлення Москви до чужоземців залишалось упередженим. До правління Анни Іоанівни емігранти не відігравали помітної ролі в політичному житті імперії. На деякий час ситуація змінилася в 1730-х рр., проте, й надалі росіяни «ненавидітимуть німців», мало зважатимуть на них, не братимуть до уваги навіть, добре чи зле ті оцінюють їхні вчинки [11, 246]. У лютому 1778 р. англійський дипломат Г. Мальмсбюрі писав: «Вони все переймають від чужинців, але... чужинець, який з'являється поміж ними, буває зле прийнятій» [11, 253].

Малоросів до чужоземців великороси не зараховували. Їх вважали «своїми», бо лише так, за рахунок княжої Русі, що колись постала на берегах Дніпра, її історії та культурного спадку можна було стверджувати свою імперську сутність. Звідси, до речі, міф про «уродженное предательство», а водночас і потреба придушувати в зародку вияви будь-якої української самобутності. На цьому підґрунті зростало маніпулювання громадською думкою. Ось фрагмент міфу про трьох сестер, датований 1708 р.: «На першому плані ліворуч зображено три діви в коронах із містечок і веж, які представляють Велику, Малу і Білу Росію. Мала Росія... стоїть на колінах і з радісним виглядом підносить руки до Йоасафа; на обличчі діви, яка представляє Білу Росію, видно скорботне моління; велика ж Росія наче доручає *одноплемінницю своїх* (курсив наш. – Ю. П.) під опіку ієрарха..., все зробила і надалі готова робити для забезпечення їм тиші і щастя» [11, 239]. Така міфологізація взаємин давала українським інтелектуалам додатковий стимул до переселення, адже на свій лад єднала їх із «європеїзованою» монархією та «добре відомою візантійщиною» [10, 5].

Позаяк модерні національні почуття тоді ще не визначали думок і поведінки людей, більше значила станова ієрархія, нагадаємо: офіційний Санкт-Петербург зараховував українців до другої і четвертої (найнижчої) категорії населення імперії. Причому козацька старшина поступово «сходила на перший щабель піраміди», тоді як численний посполитий люд втрачав не тільки колишні вольності, а й право вважатися «самостійною етнічною групою» [13, 11]. Згадка про модерні уявлення тут не випадкова, бо надалі малоросам відмовлятимуть у праві на національне самовизначення, а це одна з передумов наступних міграцій. На думку Вольтера, «Україна завжди палко прагнула свободи», але за умов інкорпорації, на це мало хто зважав [14, 19].

Коли мова заходить про, так би мовити, обставини адаптації інтелектуалів із Русі-України в Московії-Росії, то варто пам'ятати, що тогочасні публіцисти, перекладачі, сатирики, драматурги, поети, здебільшого, гуртувалися навколо коронованої особи (чи її образу). Вони захоплювалися просвітителями, говорили про високі духовні та моральні цінності, жахалися рабства (яке існувало зовсім поряд), тиранії, яку не помічали під позолоченим блиском «абсолютистської та просвіченої» монархії [15, 82]. Їх усіх єднав культ імперії та непідробне захоплення самодержцями. Тобто, російська інтелігенція, яка рясно поповнювалася вихідцями з України (таких як Г. Сковорода, який відмовився від запрошення, було небагато), в кількох поколіннях «пра-

цюватиме на царизм». За цих умов, логічно було б уточнити: що більше – прагнення влади, багатства, слави чи невдоволення своїм статусом у Малоросії могло виступати основним чинником такого вибору?

До правління Катерини II російські монархи мало задумувалися над питанням, як «цивілізовано» виправдати свої претензії на середньовічну Русь-Україну та Білорусь. Тепер, коли політична та військова зверхність над «слов'янськими братами» була здобута, коли до цього долучалися самі «інтелектуали-русини», імперські амбіції зростали. Настав час «вносити правки» у тексти літописів і Катерина II пішла на цей безпрецедентний крок (є свідчення, що подібне, але в менших масштабах, робилося й раніше). Зрозуміло, без освічених людей із Малоросії вона й тут обійтися не могла.

Що ж до України, то попервах освічених людей в ній справді було більше. Дослідники фіксують досить чітку тенденцію до розвитку вільнодумства в Україні якраз протягом XVI–XVIII ст. Нагадаємо, що одним із центрів такого вільнодумства був Чернігів. Аналіз творів представників бароко дає підстави стверджувати: «Українські мислителі послідовно відстоювали ідею синергії, тобто, особливого узгодження людської волі з Божим промыслом, що дозволяло мислити про можливість загальної вселенської гармонії» [16, 249]. Таке культурно інакше середовище довго зберігати свою автономію не могло: уже 1721 р. Петро I вводить цензуру на українські книги та ліквідує Чернігівську друкарню.

Основний потік переселенців-інтелектуалів із України був пов'язаний із випускниками Києво-Могилянської академії. Маючи кращу на той час європейську освіту, вони прагнули широкого поля для реалізації своїх знань та умінь. Бажання робити кар'єру, працювати, творити, приносити користь – ось мотиви їхніх намірів і поривань. На наш погляд, переходити на службу Росії для них не було складно з двох причин. По-перше, ця країна становила величезний ринок для таких амбіцій і знайти застосування своїм здібностям можна було в надзвичайно широкому спектрі можливостей – від медицини до гуманітарної сфери й політики. По-друге, додатковою передумовою і водночас стимулом було те, що все це тривало у звичній системі православних цінностей (традиції), коли служити патріархатові чи, згодом, Святішому синоду аж ніяк не означатиме робити якусь аморальну справу. Радше навпаки, розширення діяльності на російське православне середовище підсилювалося відчуттям причетності до чогось незрівнянно величнішого за те, що доводилося робити раніше, але в менших масштабах.

Навряд чи інтелектуальна еміграція на північний схід була наслідком якогось простого збігу обставин чи тільки грубого насилля. Хоча, розглядаючи її в ідеалі, ми мали б натрапити на певний парадокс, адже «одновірний москаль» залишався «ніби істотою з іншої планети, засадничо відчуженою від українців» [17, 400]. Спогади польського шляхтича К. Хоєцького, датовані роками Коліївщини, не дають підстав сумніватися в цьому: «(У Росії. – Ю. П.) ми зустріли зовсім нове для нас населення, що різко відрізнялося від українців своїми звичаями» [11, 250]. Однак насправді вибору як такого не існувало. Вірніше він відбувся ще за доби Руїни. М. Костомаров дав досить влучну характеристику тому, як у другій половині XVII ст. українці втрачали імунітет чинити опір своїм ворогам: «Українська справа явно гинула... Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювся під вагою тяжкого шукання шляху до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того,

хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому іншого» [18, 61]. Залежність від політичної кон'юнктури, а інколи страх та невпевненість перешкождали тогочасній українській еліті оптимізувати саму стратегію вибору. Підсилені амбіціями особистої зверхності над «рештою земляків» ці мотиви зберігатимуться й надалі.

Отже, еміграція українських інтелектуалів (насамперед авторитетних церковних діячів) до Росії протягом XVIII ст. аж ніяк не була випадковою. Цьому сприяли складні й глибокі процеси в суспільстві, що відбувалися по всій Європі, а в Росії були позначені ще й місцевим колоритом. Узагальнено їх можна окреслити як початки модернізації, зародження та перші кроки формування національних спільнот. Такі цінності як замишування знаннями, талановитість, на яких трималася ідентичність українських інтелектуалів раніше, тепер втрачали свою привабливість, потрапляли в нову ієрархію відносин, а свободоловство взагалі переходило в царину «шкідливих мрій і сподівань». Усе це тривало за умов перетворення Московської держави на імперію, концентрації багатьох сприятливих (хоча й не завжди вищих за духовними та моральними критеріями) чинників саме для такої світоглядної переорієнтації. В перше століття масового «служенню Отчезству» воно відбувалося як через примушування, так і завдяки усвідомленому вибору особистого влаштування.

1. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на Велико-русскую церковную жизнь. – Казань, 1914.
2. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. – Edmonton, 1985.
3. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991.
4. Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. – К.; Львів; Н.-Й.; Париж, 2003.
5. Слабошпицький М. Канцлер імперії // Україна крізь віки: Навч. пос. – К., 2000.
6. Куликова В. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века и украинский поход Карла XII (1708–1709 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – СПб., 2009.
7. Рогожин Н., Санин Г. Россия и Украина в XVI–XVIII вв. // История и историки. – 2004. – № 1.
8. Кулешов С., Медушевский А. Россия в системе мировой цивилизации: Учеб. пос. – М., 2001.
9. Jakowliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18. Jahrhundert. – Leipzig, 1942.
10. Юрій М. Російсько-українські церковні відносини у XVII – на початку XVIII ст. // Історія України. – 2006. – № 10.
11. Панчук І. Історія України очима іноземців. – Тернопіль, 2011.
12. Дневник, веденный во время пребывания Императрицы Екатерины II в Киеве в 1787 г. А. Полетиной (предводителем дворянства) // Памятная книжка Киевской губернии, составленная редактором Киевских губернских ведомостей Н. Чернышевым на 1858 год. – К., 1858.
13. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5.
14. Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К., 2009.
15. Федотов Г.П. Трагедия интеллигенции // Судьба и грехи России. – Т. 1. – СПб., 1991.
16. Петрук Н. Неформальна спільність і формування засад самоорганізації суспільства // Українознавство. – 2006. – № 1.
17. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006.
18. Костомаров М. Київський митрополит Петро Могила // Наука і суспільство. – 1990. – № 1.

Prysyazhnyuk Yu.P. The historical backgrounds of the Ukrainians intellectual emigration to Russia in the 18th century. Based on an analysis of cultural differences, the inner political situation and the

processes taking place on the European continent during the 18th century, the author has proved the historical backgrounds of the intellectuals emigration from Ukraine to Russia, and the significant consequences of this process for both countries.

Key words: cultural differences, Ukraine, Russia, intellectuals, churchmen, emigration

О. М. Романова

ЛІСОВА РУСАЛКА В ОБРЯДАХ І ВИРУВАННЯХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

У статті робиться спроба проаналізувати народні уявлення, щодо захисної сили обрядів, молитов, оберегів, які застосовувалися при зустрічі з нечистою силою, а саме з лісовою русалкою.

Ключові слова: лісова русалка, демонологія, обереги, заговори, обряди.

Русалки належать до найбільш популярних образів народної міфології, що добре представлено як у мистецтві, так і в літературі. Згадаймо, всім відомий з ранніх років рядок О. Пушкіна: «Русалка на ветвях сидит». До опису цього загадкового міфологічного персонажа вдавалися такі відомі письменники та поети, як О. Блок, М. Гоголь, С. Єсенін, М. Лермонтов. І це далеко не повний перелік тих, хто описував образ, поведінку, характер, зовнішність русалок, їх взаємозв'язок з людьми.

Поширення етнографічної діяльності та пошуки східнослов'янської старовини дали змогу зануритись у таємниче минуле, вивчати історію свого народу. Використовуючи праці Д. Зеленіна, В. Гнатюка, П. Чубинського, Б. Грінченка, В. Милорадовича, П. Шейна, С. Максимова, Д. Булгаковського, Л. Виноградової, маємо змогу долучитися до міфічного минулого східнослов'янського народу. Не менш цінні для дослідження демонології лісової стихії й етнографічні часописи – «Этнографическое обозрение», «Живая старина» та «Киевская старина» тощо. Мета цієї статті полягає у з'ясуванні питання щодо захисної сили оберегів, сили слова та системи обрядів, пов'язаних з русалками.

У народі звикли вважати русалку представницею тільки водної стихії. З цим твердженням можна погодитись лише частково. Так, дійсно, більшість часу русалки проводять у воді, але на певний період вони з'являються і в лісах. С. Максимов вказує на пряму належність русалки до лісу: «Оставляя с Троицына дня воды и рассыпаясь, вплоть до осени, по полям, перелескам и рощам, русалки выбирают себе развесившуюся, склонившуюся над водою иву или плакучую березу, где и живут. Ночью, при луне, которая для них ярче обычного светит, они качаются на ветвях, аюкаются между собою и водят веселые хоры с песнями, играми и плясками. Где они бегали и резвились, там трава растет гуще и зеленее, там и хлеб родится обильнее». Очевидним є зв'язок русалок зі стихіями природи, а також врожайністю полів [1, 94]. «До Духова дня оне живут в водах; на Духове день русалки выходят изе своих и плещутся на поверхности воды. Тогда русалки могут заходить и далеко от места своего обитания, в леса и рощи» [2, 12]. Саме з перебуванням русалок у лісі пов'язана численна кількість пересторог, що викликана боязню перед демонічною істотою.

За народними уявленнями, особливо небезпечними є лісові русалки в перший, по Зелених святах, четвер – це Нявський четвер або Русальний Великдень. Б. Грінченко у своїх матеріалах описує перестороги, пов'язані з Русальним святами: «Не треба ни йздыты в лисе, ни купатыся, бо русалкы залоскочуть» [3, 45]. У перший по Трійці четвер русалки святкують свій Великдень: «Поминают на четвертый день Зеленой неде-